

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА У КРАЇНАХ ЗАКАВКАЗЬЯ: ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ, ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЕЛЕННЯ

Суспільно-географічні дослідження української діаспори є актуальним завданням для сучасної української географії. Дослідження українських діаспор в Закавказькому регіоні є менш популярним в порівнянні із іншими українськими діаспорами, які проживають у США, Канаді, Російській Федерації та Румунії. У статті розглянуто причини утворення української діаспори в цих країнах, здійснено аналіз чисельності та особливостей розселення української діаспори у Азербайджані, Вірменії та Грузії. Інформаційною основою дослідження стали етнокультурні критерії програм перепису населення у країнах регіону. У ході дослідження встановлено, що українські діаспори в регіоні є високоурбанізованими, головно українці проживають у столицях країн. Специфіка країн проживання української діаспори впливає на її інтеграцію в середовище титульного етносу. На підставі результатів переписів населення встановлено основні причини зменшення чисельності української діаспори в регіоні.

Ключові слова: асиміляція, вузол діаспори, еміграція, інтеграція, перепис населення, титульний етнос, українська діаспора, частка українців.

А.И. Зубик. УКРАИНСКАЯ ДИАСПОРА В ЗАКАВКАЗЬЕ: ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ, ОСОБЕННОСТИ РАССЕЛЕНИЯ. *Общественно-географические исследования украинской диаспоры есть актуальной задачей для современной украинской географии. Исследование украинских диаспор в Закавказском регионе есть менее популярным в сравнении с другими украинскими диаспорами, которые проживают в США, Канаде, Российской Федерации и Румынии. В статье рассмотрены причины возникновения украинской диаспоры, осуществлен анализ численности и особенностей расселения украинской диаспоры в Азербайджане, Армении и Грузии. Информационной основой исследования есть этнокультурные критерии программ переписей населения у странах региона. В ходе исследования установлено, что украинские диаспоры в регионе есть высокоурбанизированными, преимущественно украинцы проживают в столицах стран. Специфика стран проживания украинской диаспоры влияет на ее интеграцию в среду титульного этноса. На основании результатов переписей населения установлены основные причины уменьшения численности украинской диаспоры в регионе.*

Ключевые слова: ассимиляция, узел диаспоры, эмиграция, интеграция, перепись населения, титульный этнос, украинская диаспора, частица украинцев.

Актуальність. Українці, як відомо, входять до переліку етнічних спільнот, значна частина представників яких живе поза межами своєї держави, етнічної території. Інакше кажучи, українці мають численну діаспору. Вона сформувалася внаслідок тривалого добровільного та примусового переселення українців до інших країн, під дією різноманітних чинників, а також внаслідок зміни державних кордонів. Формування української діаспори відбувалося впродовж тривалого часу, найактивніші періоди української еміграції відомі як т. зв. “хвилі міграції”, усього їх виділяють чотири: ост чверть XIX ст. – 1914 р.; 1914–1939 рр.; 1945–1991 рр.; 1991–сучасність. Кожна хвиля має свої особливості, головно за структурою мігрантів та країнами еміграції. У сучасний період зростання чисельності українців за кордоном зумовлено передусім українською трудовою міграцією, яка є результатом негативних явищ у економіці України, а з 2014 р. – ще й політичною ситуацією у Донбасі та в Криму. Вивчення української діаспори має важливе теоретичне та практичне значення. У радянський період дослідження цієї теми було обмеженим і заідеологізованим, тому актуальним завданням сучасної української географічної науки є розвиток діаспоральних досліджень.

В останні два десятиріччя суттєво змінився територіальний розподіл українців у світі, зростає частка українців у країнах Європейського Союзу – зменшується у країнах, що виникли піс-

ля розпаду СРСР. Зростає рівень урбанізації зарубіжних українців, у багатьох країнах вони зосереджуються лише у найбільших містах, чи навіть майже виключно у столиці. Зростання частки жителів країн ЄС у структурі зарубіжних мігрантів загалом є сприятливим, оскільки відображає європейський вектор інтеграції України. Крім цього, відносно близьке розміщення країн ЄС по відношенню до України (порівняно, наприклад, з країнами Америки, Казахстаном, країнами Середньої Азії чи східними регіонами Росії) у поєднанні з сучасним розвитком транспорту сприяє збереженню впродовж тривалого періоду стійких зв'язків української діаспори з Україною.

У наш час дослідження української діаспори носить вузькоспеціалізований характер. Поширеними є дослідження в галузі філології, культурології, політології, історії, інституційних засад функціонування української діаспори.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження української діаспори, на жаль, мало репрезентоване у географічних дослідженнях. Відсутнє комплексне суспільно-географічне дослідження української діаспори на сучасному етапі її розвитку з використанням останніх результатів переписів населення. Серед найважливіших джерел інформації про українську діаспору можна назвати монографічні видання А. Ленчук–Павличко “Ukraine and Ukrainians throughout the World” [2], В. Кабузана “Украин-

цы в мире” [17], В. Трощинського та А. Шевченка “Українці в світі” [22], С. Лазебника “Зарубіжні українці” [13], “Ukraine a Concise Encyclopedia” над якою працював В. Кубійович. В контексті дослідження української діаспори у Азербайджані, Вірменії та Грузії варто виокремити працю Ф. Заставного “Східна українська діаспора” [14].

В цих дослідженнях розкриті політичні, соціально-економічні причини еміграції з України, подано демографічну характеристику українців, які проживають поза межами України, описано соціо- та демогеографічні процеси у середовищі української діаспори, проаналізовано зміни у етнічній території України. Загалом ці праці наводять дані переписів населення 1989 р. та оціночні дані першої половини 90-х рр. ХХ ст.

Формулювання мети статті. Метою статті є аналіз динаміки чисельності українців, встановлення особливостей розселення українців у Азербайджані, Вірменії та Грузії за останніми переписами населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українські діаспори, які проживають в Азербайджані, Вірменії та Грузії мають ідентичний характер утворення. Українці переселялися з метою пошуку роботи у містах, сільськогосподарського освоєння земель (до Грузії). До Азербайджану, Вірменії та Грузії переселяли українських спеціалістів впродовж індустріалізації цих країн, евакуювали в роки Другої світової війни.

В контексті діаспоральних досліджень варто зазначити, що українські діаспори, які проживають в цьому регіоні, формують т. зв. вузол діаспори. Згідно визначення російського дослідника діаспор В. Попкова вузол діаспори – діаспори, які найбільш контактують між собою в порівнянні із діаспорами в інших країнах. Українські діаспори в Азербайджані, Вірменії та Грузії можна розглядати як певний вузол, який функціонує в регіоні. Одночасно з тим, що українські діаспори в Азербайджані, Вірменії та Грузії на-

бувають специфічної ідентичності, що відображає особливості регіону [21, С. 7–22].

Українські діаспори функціонують у складному етнічному, мовному та релігійному середовищах, що певною мірою сповільнює процеси етнічної та мовної асиміляції. Етнічні, мовні та релігійні чинники впливають на інтеграцію української діаспори в середовище титульного етносу країни проживання. Так, відмінності у релігії між українцями та азербайджанцями, які головне є мусульманами, впливають на частку змішаних шлюбів. Не менш важливим є мовний фактор, оскільки перехід на мову титульного етносу у навчанні, побуті та документообігу ускладнює мовну інтеграцію українців, які не володіють цими мовами. Ці фактори призводять до того, що українці інтегруються в середовище російської діаспори, яке не лише численніше, але і етнічно та мовно ближче.

За результатами перепису населення 1989 р. у Азербайджані, Вірменії та Грузії проживали 93 129 українців, за результатами переписів раунду 2000 та 2010 рр. встановлено, що в цих країнах проживає 29 715 українців, що становить 31,9% від чисельності української діаспори у 1989 р. Як бачимо з рис. 1 у 1989 р. найбільш чисельна українська діаспора проживала у Грузії (56 % від всієї української діаспори у регіоні) (рис. 1) [9–11, 14].

Азербайджан. Виникнення української діаспори в країні пов’язане з переселенням українців, які шукали роботу на нафтовидобувних підприємствах Азербайджану наприкінці ХІХ ст. Чисельність української діаспори в країні головне зростала через залучення кваліфікованих робітників та спеціалістів для роботи на нафтовидобувних та нафтопереробних підприємствах, процеси природного приросту населення, переселення українців в ході евакуації впродовж Другої світової війни тощо [22, С. 277–278]. В Азербайджані проживає найбільш чисельна українська діаспора в регіоні. Чисельність української діаспори у країні зростала до 1989 р., за

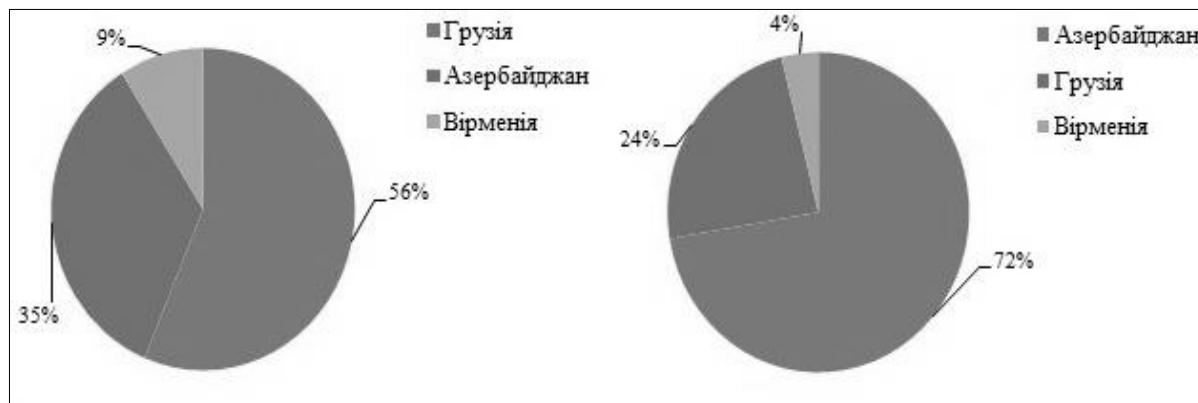

Рис. 1. Українська діаспора у Закавказзі за підсумками переписів 1989 р. та початку ХХІ ст.

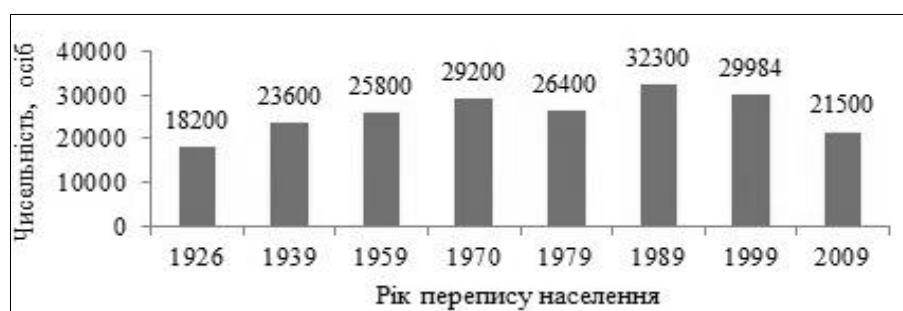

Рис. 2. Динаміка чисельності української діаспори у Азербайджані за переписами населення [1, 8–9, 14].

винятком 1979 р. На відміну від інших переписів населення, де обліковувалось все населення, при переписі населення 1979 р. враховували лише постійне населення, що відобразилося на результатах (рис. 2).

Після 1989 р. в Азербайджані проведено два переписи населення – 1999 та 2009 рр. згідно результатів яких встановлено, що у країні проживало 28 984 та 21 500 українців відповідно. Українці головню проживають у містах – Баку (98% від всієї чисельності української діаспори), Гянджі, Мінгечаурі та Сумгаїті (разом 0,7%), що свідчить про найвищий рівень урбанізації серед українських діаспор у світі – 98,7% (рис. 5) [8–9].

Як бачимо з рис. 2 після 1989 р. чисельність українців зменшується. За міжпереписний період 1999–2009 рр. чисельність українців зменшилась на 25,8% (2316 осіб), тоді як за 1989–1999 рр. на 10,3% (8484 особи), що свідчить про зростання темпів зменшення чисельності українців у 2,5 рази. Азербайджан є найбільш економічно розвинутою країною регіону, відмінність релігії та мови певною мірою сповільнює процеси етнічної та мовної асиміляції.

Вірменія. Україну та Вірменію об'єднують давні історичні зв'язки, які датуються IX ст. В Україну спрямовувалися потоки вірменських переселенців, які особливо активізувалися у XIII–XIV ст. Вірменська діаспора в Україні, з початків свого переселення брала активну участь у житті українських середньовічних міст. Як за-

свідчили останні події в Україні представники вірменської діаспори беруть активну участь у громадському житті країни, займаються волонтерською діяльністю тощо.

Українська діаспора у Вірменії почала формуватися ще у середині XIX ст., коли з метою асиміляції автохтонного населення сюди почали переселяти селян із тогочасних російських та українських губерній.

Масове переселення українців до країни датується періодом 30–40-х рр. XX ст., коли до Вірменії почали прибувати кваліфіковані робітники, науковці, військовослужбовці [22, с. 279]. Проте, незважаючи на ці заходи, українська діаспора в країні була найменша із Азербайджаном та Грузією.

Після розпаду Радянського Союзу в країні проведено два переписи населення у 2001 та 2011 рр., за результатами яких встановлено, що в країні проживало 1633 та 1176 українців відповідно. Частка українців у населенні країни становила 0,04% (2011 р.). З 1989 р. чисельність української діаспори у Вірменії стрімко зменшується (рис. 3). За міжпереписний період 1989–1999 рр. чисельність українців зменшилась на 6708 осіб (80,42%), за період 2001–2011 рр. на 457 осіб (27%).

Українська діаспора в країні є урбанізованою (81,4%), більш як половина українців проживає у столиці Вірменії – 53,6%. В порівнянні з переписом населення 2001 р. дещо змінилася частка українців за типом поселень. За результа-

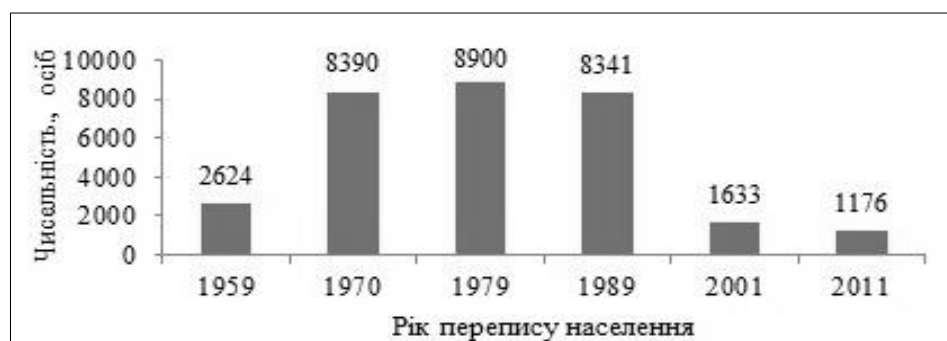

Рис. 3. Динаміка чисельності української діаспори у Вірменії за переписами населення [10, 14, 19].

тами перепису населення 2001 р. частка українців, які проживали в містах становила 84,9%.

Значна частка української діаспори проживає у провінціях Ширак (13,59% від всієї чисельності української діаспори), Лорі (8,45%), Котайк (5,21%) та Армавір (4,53%) (рис. 5).

У Вірменії, як і в інших колишніх радянських республіках, крім Росії та Білорусі, українці зберігали певну культурну дистанцію щодо титульного етносу, утворюючи разом з росіянами та іншими російськомовними особами фактично окрему соціокультурну групу. Зміна етнокультурних пріоритетів, здійснена після здобуття Вірменією незалежності, виявила недостатній рівень інтеграції української діаспори у середовище титульного етносу [22, с. 280].

Грузія. Поява українців на території сучасної Грузії датується початком XIX ст., коли українцям, які проходили військову службу в російській армії, після закінчення терміну служби видавали земельні ділянки. Це призвело до появи цілої мережі поселень, головню на території східної Грузії – Гомбарі, Білих Ключах, Червоних Колодязях, Манглісі та ін. В другій половині XIX ст., після примусового переселення абхазів, на території Грузії утворюються змішані російсько-українські, вірменські та грецькі поселення. Така політика провадилась з метою зменшення етнічної напруги в регіоні та поступової асиміляції автохтонного населення. Мережа російських військових укріплень та сусідство із колишніми військовими дещо стабілізувало ситуацію в регіоні.

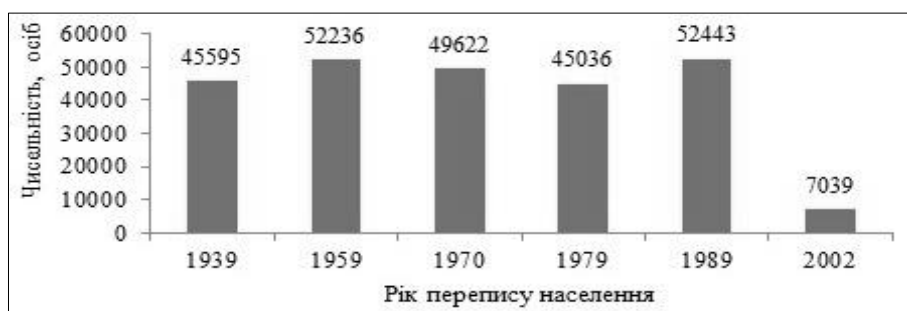

Рис. 4. Динаміка чисельності української діаспори в Грузії за переписами населення [11, 14, 20].

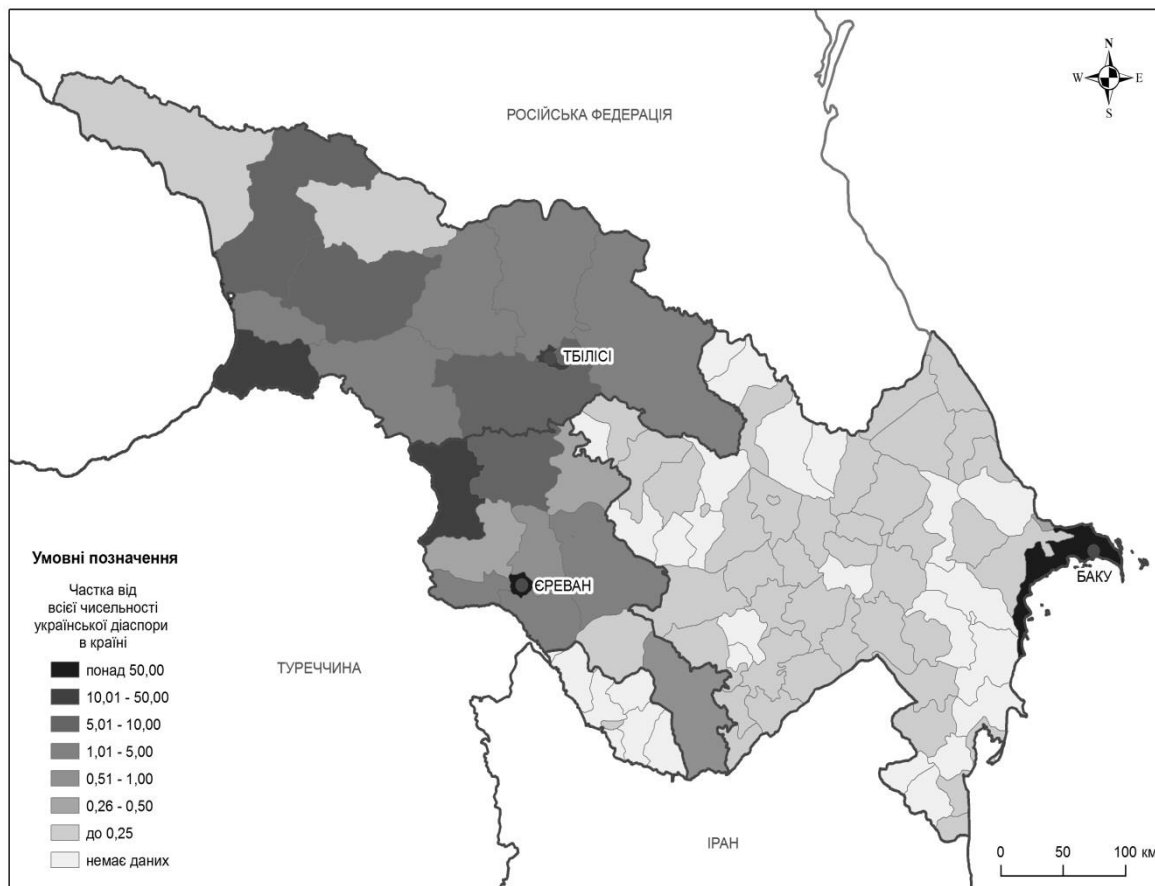

Рис. 5. Розселення української діаспори у розрізі адміністративних одиниць країн Закавказзя

На початку ХХ ст. еміграція українців до Грузії мала заробітчанський характер. Українці емігрували до країни з метою отримання земельного наділу чи пошуку роботи на промислових об'єктах у містах. Українська еміграція того періоду зосереджувалася у містах, проте, третина українців, осідали у сільській місцевості, здебільшого в приморській смугі та тогочасному Тіфліському повіті [5, с. 98].

Наступний період української еміграції до Грузії датується 30–50-ми рр. ХХ ст. та пов'язаний із індустріалізацією країни, репресіями та евакуацією населення в роки Другої світової війни.

Як бачимо з рис. 4 чисельність української діаспори зростала до 1989 р., у 1989 р. українська у Грузії була найчисленнішою у Закавказькому регіоні.

Після 1989 р. у країні провели два переписи населення – 2002 та 2012 рр. Проте, на веб-ресурсі грузинської служби статистики відсутні результати перепису населення 2012 р. За результатами перепису населення 2002 р. в країні проживали 7039 українців, що становить 0,16 % від всього населення. За період 1989–2002 рр. чисельність української діаспори зменшилась на 45 404 особи (86,58%).

Значна частина українців проживає у містах – 73,5%. У столиці країни проживає 3328 українців (47,3% від всієї чисельності української діаспори). Значна частка української діаспори проживає у АР Аджарія (15% від всієї чисельності української діаспори), провінціях Імереті (9%), Мегрелія–Верхня Сванетія (7,5%), Квемо–Картлі (7,5%) та м. Батумі (10,9%) (рис. 5).

Відсутність економічних реформ перших років грузинської незалежності, нестабільна геополітична обстановка, військовий конфлікт в Осетії зумовили до зменшення кількості українців в Грузії.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На основі опрацювання результатів переписів населення, які проводились у Азербайджані, Вірменії та Грузії, встановлено, що чисельність української діаспори у цих країнах зменшується. Середньорічні темпи зменшення чисельності української діаспори становлять 1,7% для Азербайджану, 3,9% – Вірменії та 6,7% – Грузії. Серед головних причин зменшення чисельності українців можна назвати асиміляцію, військові конфлікти, культурну, мовну та релігійну дистанцію з титульними етносами країн проживання, інтеграцію в більш чисельне середовище російської діаспори, зміну поколінь, міграцію до інших країн та рееміграцію до України.

У Азербайджані чисельність української діаспори зменшується меншими темпами в порівнянні із Вірменією та Грузією. Країна є більш економічно розвиненою в порівнянні із іншими країнами регіону. Процеси етнічної асиміляції з титульним етносом не відбуваються, оскільки є значна мовна та релігійна дистанція. Азербайджан є мусульманською країною, що впливає на змішані шлюби з представниками титульного етносу, тоді як у Вірменії та Грузії головно сповідують православ'я.

Різке скорочення чисельності української діаспори у Вірменії пов'язане із геополітичними змінами в регіоні, зокрема це конфлікт у Нагірному Карабасі, низьким рівнем економічного розвитку країни, землетрусом 1988 р. Важливою причиною також став перехід на вірменську мову у сферах життя, що зумовило до еміграції з країни вчителів, службовців та науковців. Іншу категорію склали українські військові, які проходили службу у країні.

Після розпаду Радянського Союзу із Грузії емігрували понад 10 тис. українців. Військові конфлікти в Абхазії та Осетії, низький економічний розвиток країни зумовили до того, що у міграційному обміні Україна має позитивне сальдо, не лише за українцями, але і за грузинами.

Можна стверджувати, що українські діаспори в регіоні перебувають в складному становищі, що викликане ситуацією в регіоні. Інтеграція українців у середовища титульних етносів ускладнена значною мовною, етнічною, культурною дистанцією, а у випадку із Азербайджаном і релігійною. Однією із умов успішної інтеграції українців є вивчення мов титульних етносів для отримання доступу до освіти, пошуку кращої роботи тощо. В якості альтернативного варіанту розв'язання проблеми можна розглянути поглиблення співпраці між урядами країн з метою підтримки діаспор. Чисельність вірменської та грузинської діаспор в Україні є в рази вищою в порівнянні із українськими у Вірменії та Грузії відповідно. За результатами переписів населення у Вірменії та Грузії сумарно проживало 8 215 українців. Зважаючи на середньорічні темпи зменшення чисельності українців у цих країнах доцільнішою є організація репатріації українців.

Зменшується частка українців у Азербайджані, Вірменії та Грузії в структурі всієї української діаспори. У 1989 р. частка української діаспори в регіоні складала 0,95% від всієї чисельності української діаспори у світі, на початок 2010-х рр. – 0,41%. Варто зазначити, що така тенденція притаманна для всіх слов'янських етносів у країнах регіону після розпаду Радянського Союзу. Проте, зважаючи на значну чисельність вірменської та грузинської діаспори в

Україні та чисельну українську діаспору в Азербайджані, можна стверджувати, що ці діаспори є важливим фактором збереження дружніх міжде-

ржавних зв'язків між Україною та Азербайджаном, Вірменією та Грузією.

Література

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.azstat.org>.
2. Lencyk–Pawliczko A. *Ukraine and Ukrainians throughout the World: A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and Its Diaspora* [Текст] / A. Lencyk–Pawliczko. – University of Toronto Press, 1994. – 509 p.
3. Safran W. *Diasporas in modern Societies: myths of Homeland and return* [Text] / W. Safran // *Diaspora*. – 1991. – Vol. 1, №1. – P. 83–95.
4. Білецький В. Українська діаспора сьогодні: перспективи і реалії співпраці з Україною / В. Білецький. – Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям (матеріали науково–практичної конференції, м. Донецьк, 17 грудня 2004 р.). – Донецьк. – 110 с. – С. 29–34.
5. Винниченко І. І. *Українці в державах колишнього СРСР: історико–географічний нарис* [Текст] / І. І. Винниченко. – Житомир: Льонок, 1992. – 112 с.
6. Винниченко І. І. *Закордонне українство* / І. І. Винниченко // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям (матеріали науково–практичної конференції, м. Донецьк, 17 грудня 2004 р.). – Донецьк. – 110 с. – С. 8–14.
7. Дністрянський М. С. *Етногеографія України* / М. С. Дністрянський. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. – 2008. – 232 с.
8. Етнічний склад населення Азербайджану за переписом населення 1999 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [\www/ URL: http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic1999.htm](http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic1999.htm).
9. Етнічний склад населення Азербайджану за переписом населення 2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [\www/ URL: http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic2009.htm](http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic2009.htm).
10. Етнічний склад населення Вірменії за переписом населення 2001 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [\www/ URL: http://pop-stat.mashke.org/armenia-ethnic2001.htm](http://pop-stat.mashke.org/armenia-ethnic2001.htm).
11. Етнічний склад населення Грузії за переписом населення 2002 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [\www/ URL: http://pop-stat.mashke.org/georgia-ethnic2002.htm](http://pop-stat.mashke.org/georgia-ethnic2002.htm).
12. Євтух В. Б. *Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії* / В. Б. Євтух, В. П. Троцинський, О. В. Швачка // К.: Фенікс, 2003. – 228 с.
13. *Зарубіжні українці* [Текст] / С. Ю. Лазебник, Л. О. Леценко, Ю. І. Макар; під заг. ред. С. Ю. Лазебника. – К.: “Україна”, 1991. – 352 с.
14. Заставний Ф. Д. *Східна українська діаспора* [Текст] / Ф. Д. Заставний. – Л.: Світ, 1992. – 176 с.
15. Зубик А. І. *Етнокультурні показники у програмах переписів населення (для потреб етногеографічних досліджень)* [Текст] / А. І. Зубик // *Географічна наука і практика: виклики епохи: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16–18 травня 2013 р.) / У 3-ох томах.* – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Том 1. – С. 166–169.
16. Зубик А. І. *Історико–географічні особливості формування середовищ зарубіжних українців* [Текст] / А. І. Зубик // *Часопис соціально–економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць.* – Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – Вип. 18 (1). – С. 178–183.
17. Кабузан В. М. *Українці в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века–1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса* [Текст] / В. М. Кабузан. – Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 658 с.
18. Лозинський Р. М. *Переписи населення як джерело етнолінгвістичного дослідження території України* [Текст] / Р. М. Лозинський // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр.* – 2004. – Вип. 30. – С. 175–183.
19. *Національна статистична служба Вірменії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [\www/ URL: http://www.armstat.am](http://www.armstat.am).
20. *Національний статистичний офіс Грузії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [\www/ URL: http://geostat.ge](http://geostat.ge).
21. Попков В. Д. “Классические диаспоры”: к вопросу о дефиниции понятия [Текст] / В. Д. Попков. // *Диаспоры.* – 2002. – №1. – С. 7–22.
22. Троцинський В. П. *Українці в світі* [Текст] / В. П. Троцинський, А. А. Шевченко. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 15. – 352 с.